

TEMA-TEMA UTAMA DIALOG ISLAM- KRISTIAN PADA AWAL PERKEMBANGAN ISLAM: ANALISIS TERHADAP *AL-RADD ÑALÓ AL- NAØÓRÓ*

Prof. Dr Wan Sabri Wan Yusof¹

wansabri@kuisas.edu.my

Salman Zainal Abidin²

salman@kuis.edu.my

Abstrak

Dialog antara cendekiawan Islam dan Kristian bukan perkara baru dalam wacana *Religionswissenschaft*. Peringkat awal perkembangan Islam merekodkan para cendekiawan Kristian dari Yaman telah datang berdialog dengan Nabi Muhammad *ÍallallÉhu Ñalayhiwasallam* sebelum berlakunya peristiwa hijrah ke Madinah. Siri-siri dialog antara cendekiawan Islam dan Kristian seterusnya berkembang dalam bentuk yang lebih sistematik dan mula didokumentasikan sejak akhir Dinasti Umayyah dan mencapai kemuncaknya pada zaman Dinasti Abbasiyah. Artikel ini akan menganalisis sebuah karya awal yang merekodkan tema-tema yang diangkat dalam dialog antara Islam dan Kristian pada permulaan Dinasti Abbasiyah yang bertajuk: *Al-Radd ÑalÉ al-NaÍÉrÉ* oleh AbÈ ÑUthmÉn ÑAmr bin BaÍr atau lebih dikenali dengan al-JÉÍiÐ. Metode yang digunakan ialah metode analisis dokumen. Sumber utama kajian ini ialah karya al-JÉÍiÐ di samping sumber-sumber sekunder lain yang merekodkan interaksi antara penganut Islam dan Kristian pada era Dinasti Abbasiyah. Kesimpulan awal kajian ini mendapati bahawa sebahagian tema-tema yang diangkat dalam karya al-JÉÍiÐ masih menjadi fokus dalam dialog Islam-Kristian dewasa ini.

Kata kunci: Dialog, Islam-Kristian, al-JÉÍiÐ, Bible.

Pengenalan

¹ Timbalan Rektor Akademik dan Hal Ehwal Pelajar, Kolej Universiti Islam Sultan Azlan Shah (KUISAS), Perak Darul Ridzuan. E-mail: wansabri@kuisas.edu.my

² Pensyarah, Jabatan Usuluddin, Akademi Islam, Kolej Universiti Islam Antarabangsa Selangor (KUIS), Bandar Seri Putra, 43600 Bangi, Selangor Darul Ehsan. E-mail: salman@kuis.edu.my atau zein_hawwa@yahoo.com. Telefon bimbit: +6013-6789550.

Dialog antara agama bukan sesuatu yang asing dalam tradisi Islam. Perkara ini dibuktikan dengan kemunculan karya-karya yang merekodkan dialog-dialog yang berlaku di antara cendekiawan Islam dan penganut agama lain khususnya Kristian. Terdapat cendekiawan barat seperti J. Sharpe menegaskan bahawa konsep dialog antara agama muncul dan berkembang dalam peradaban barat (J. Sharpe, 1975: 1). Walaubagaimanapun, konsep awal dialog antara agama sebenarnya telah wujud seawal kebangkitan Nabi Muhammad *ĪallallĒhu Ĥalayhiwasallam* di semenanjung tanah arab sejak kurun ke 7 masihi (Kamar Oniah, 2003: 6-17). Antara dokumen awal dialog antara agama direkodkan berlaku di antara JaĤafar bin AbĒ ŪĒlib dan Raja NajĒshĒ yang ketika itu menganut agama Kristian di Habshah (MuĤammad AbĒ Zahrah, 1993: 265-267).

Era Abbasiyah menyaksikan pembebasan kota-kota besar yang dulunya di bawah kekuasaan empayar Rom di mana agama rasminya adalah Kristian (Fluehr-Lobban, 1994: 85). Perkembangan ini telah mendorong cendekiawan Islam mengkaji agama tersebut dengan lebih mendalam. Perkara ini dilakukan bagi memudahkan mereka untuk berinteraksi dengan penganut Kristian tersebut sekaligus menyampaikan dakwah Islam kepada mereka. Antara cendekiawan Islam terawal yang merekodkan pengkajian terhadap agama Kristian ialah al-JĒĪĪĪ daripada aliran MuĤtazilah dalam karyanya yang berjudul *al-Radd ĤalĒ al-NaĪĒrĒ*.

Latarbelakang dan sumbangan intelektual

Al-JĒĪĪĪ adalah gelaran yang diberikan kepada AbĒ ĤAmr bin MaĪbĒb al-KinnĒnĒ al-LaythĒ, salah seorang cendekiawan MuĤtazilah yang paling menonjol (KhallĒkĒn, 1998: 412). Beliau diberi gelaran al-JĒĪĪĪ yang bermaksud '*orang yang memiliki mata menonjol*' kerana keadaan matanya terlonjol keluar yang kelihatan agak ganjil (al-Sam'ani, 1998: 24). Khalifah al-Mutawakkil pernah membatalkan hasratnya untuk mengambil al-JĒĪĪĪ sebagai guru peribadi anak baginda apabila melihat keadaan matanya yang ganjil (al-Mas'udi, t.t: 97).

Al-JĒĪĪĪ dilahirkan sekitar tahun 160 hijrah ketika era pemerintahan Khalifah al-ManĪĒr dalam sebuah keluarga yang miskin. Keadaan ini memaksa beliau bekerja semenjak awal usia untuk menampung perbelanjaan keluarganya. Walaubagaimanapun, kemiskinannya tidak menghalang beliau untuk bersungguh-sungguh menuntut ilmu. Seperti kanak-kanak lain, beliau

dihantar ke institusi yang digelar *al-KuttÉb* dimana beliau belajar al-Qur'an, asas membaca dan menulis. Beliau kemudiannya mengikuti pembelajaran bahasa dan kesusasteraan arab dari institusi yang dikenali dengan *al-MirbÉd* (KhafajÉ, 1973: 57).

Setelah meningkat dewasa, al-JÉÍÐ gigih menuntut ilmu dengan guru-guru terbaik pada zamannya. Antara guru-guru beliau yang masyhur ialah AbË IsÍÉk al-NaÐÐÉm dan HuÏayl al-AllÉf, di mana al-JÉÍÐ mempelajari akidah dari keduanya. Ilmu Feqah pula dipelajarinya daripada dua orang cendikiwan Muslim tersohor pada ketika itu iaitu, AbË YËsuf dan ×ammÉd bin Salamah. Sementara ilmu Nahwu dipelajari al-JÉÍÐ daripada tiga orang pakar Nahwu yang terkenal di Iraq iaitu Sibawayh, al-KhalÊl AÍmÉd al-FarÉhidÊ dan Abd Malik Qurayb al-AÍmaÑÊ. Beliau juga mendalami ilmu hadith dan tafsir daripada ØÉlih bin BashÊr al-BaÎrÊ dan YaÍyÉ bin SalÉm al-BaÎrÊ (KhafajÉ, 1973: 58).

Kesungguhan al-JÉÍÐ menuntut pelbagai disiplin ilmu menjadikan beliau seakan ensiklopedia besar yang menyimpan pelbagai jenis maklumat dan ilmu pengetahuan. Selain menghasilkan karya dalam bidang akidah seperti *al-NabÊ wa al-MutanabbÊ*, *Hujaj alÉ al-Nubuwwah*, *al-Radd ÑalÉ al-Mushabbihah* dan bidang al-Qur'an seperti karyanya yang berjudul *MasÉ'il al-Qur'an*, *NaÐm al-Qur'Én*, al-JÉÍÐ juga direkodkan telah menulis sebuah karya tentang ilmu kimia yang diberi judul *al-KimiyÉ'* (Yaqut al-Hamawi, t.t: 2118-2120). Pasti karya beliau yang paling masyhur ialah *al-×ayawÉn*, buku terakhir yang ditulis sebelum kematiannya. *Al-×ayawÉn* ialah sebuah ensiklopedia tujuh jilid yang memaparkan kajian beliau berkaitan binatang-binatang seperti ayam jantan, anjing, lalat, kumbang, kelawar, burung, semut, monyet, khinzir, ular, cicak, zirafah, gajah dan lain-lain (Jabr, t.t: 30-33). Keupayaan al-JÉÍÐ menghuraikan tabiat binatang-binatang secara terperinci menggambarkan ketelitian kajian dan pemerhatian langsung beliau terhadap setiap binatang-binatang yang dimuatkan dalam *al-×ayawÉn*.

Kekuatan karya-karya al-JÉÍÐ terletak kepada gaya penulisannya yang unik. N.A Newman (1993) memberi komentar terhadap al-Jahiz; "*this is essentially the Jahizian Idea: to write about everything and be affected by nothing*" (N.A newmen, 1993: 695). Berkaitan jumlah keseluruhan karya yang dihasilkan oleh al-JÉÍÐ, Ibn NadÊm (1996) menjelaskan bahawa al-JÉÍÐ telah menghasilkan sebanyak 170 buah karya yang merangkumi buku-buku yang bersifat

ensiklopedia seperti *al-ayawĒn* dan risalah-risalah kecil lain seperti *al-Radd ĤalĒ al-NaĤĒrĒ* dan *al-Radd alĒ al-YahĒd* (Ibn NadĒm, 1996:402-409).

Kekuatan intelektual al-JĒlĪĎ telah menarik minat Khalifah al-Makmun untuk melantik beliau sebagai penasihat *DĒwĒn al-RasĒ'il*, sebuah jawatan tinggi dalam hierarki kerajaan pada ketika itu. Walau bagaimanapun, al-Jahiz telah meletak jawatan setelah tiga hari bekerja dengan alasan tidak selesa dengan sikap rakan-rakannya yang tidak serius dalam bekerja (FawziĤAtwi, 1992: 16). Sememangnya, tabiat semula jadi al-Jahiz yang sentiasa bersungguh-sungguh menjadikan beliau tidak sesuai berada pada posisi tersebut.

Ketika akhir hayatnya, beliau telah menderita penyakit angin ahmar yang menyebabkan sebahagian badannya lumpuh. Walaubagaimanapun, keadaan ini tidak sedikitpun menjejaskan semangatnya untuk terus mengkaji dan membaca. Pada tahun 255 hijrah, ketika sedang membaca di perpustakaan peribadinya, sejumlah besar buku telah jatuh menyimpannya. Kejadian ini menyebabkan al-Jahiz telah menghembuskan nafasnya yang terakhir. (Yaqut al-Hamawi, t.t: 2118-2120)

Analisis Terhadap *al-Radd AlĒ al-NaĤĒrĒ*

Menurut al-SharqĒwĒ (1984), *al-Radd alĒ al-NaĤĒrĒ* yang ditulis oleh al-JĒlĪĎ sekitar kurun ke- 3 hijrah merupakan satu-satunya karya berkaitan agama Kristian yang ditulis oleh cendikiawan Islam yang berjaya dikesan dalam tempoh masa tersebut (Al-SharqĒwĒ, 1984: 11). Oleh yang demikian, tidak menghairankan apabila *al-Radd alĒ al-NaĤĒrĒ* mendapat perhatian dari cendikiawan barat contohnya David Richard Thomas yang mengkaji karya ini untuk tesis Phdnya yang bertajuk, '*The early Muslim - Christian Dialogue: a collection of Documents from the first Three Islamic Centuries(632 – 900 A.D)*'. Seorang sarjana barat, Hugh Goddard telah meletakkan *al-Radd alĒ al-NaĤĒrĒ* sebagai sumber utama dalam penulisannya, '*Muslim Perception on Christianity*' (Salman, 2011: 39).

Penulisan risalah *al-Radd alĒ al-NaĤĒrĒ* didorong oleh dua faktor utama: [1] Desakan orang-orang Islam yang meminta supaya al-JĒlĪĎ menjawab persoalan-persoalan yang ditimbulkan oleh rakan-rakan mereka yang beragama Kristian (David Richard Thomas, 1983: 70-

71). [2] Permintaan daripada Khalifah al-Mutawakkil supaya al-JÉÍÐ menulis sebuah karya menjelaskan agama Kristian kepada masyarakat Islam (N.A Newman, 1993: 693-694).

Persoalan-persoalan yang ditimbulkan oleh orang-orang Kristian kepada rakan-rakan mereka di kalangan orang-orang Islam ialah:

- 1) Pernyataan al-Qur'an dalam SĒrah al-MÉ'idah ayat 116 yang mengaitkan pengakuan orang-orang Kristian yang menganggap Maryam *alaihassalĒm* adalah Tuhan. Orang-orang Kristian mendakwa pernyataan al-Qur'an itu tidak berasas kerana mereka tidak pernah beranggapan sedemikian.
- 2) Terdapat ayat al-Qur'an, iaitu SĒrah al-Taubah ayat 30 yang menyatakan bahawa orang-orang Yahudi mendakwa Uzair adalah anak Tuhan. Orang-orang Kristian mendakwa bahawa orang-orang Yahudi tidak pernah beranggapan sedemikian.
- 3) Penceritaan al-Qur'an merujuk kepada sumber yang tidak tepat iaitu SĒrah GhĒfir ayat 36-37. Ayat-ayat ini menceritakan dialog yang berlaku di antara Fir'aun dan Haman. Orang-orang Kristian mempertikaikan peristiwa dialog ini kerana mereka mendakwa Fira'aun dan Haman hidup dalam zaman yang berbeza.
- 4) Ayat al-Qur'an dalam SĒrah Maryam, ayat 7 yang menceritakan bahawa Yahya, nama anak Nabi Zakaria *alayhissalĒm* adalah nama yang tidak pernah digunakan oleh seorang pun sebelum ini. Orang-orang Kristian mendakwa bahawa nama tersebut telah lama digunakan oleh manusia lain sebelum anak Nabi Zakaria *alayhissalĒm*.
- 5) Kebenaran al-Qur'an iaitu, Surah al-NaÍl ayat 43 yang menceritakan bahawa Allah *subhanahu wataala* hanya mengutuskan nabi dan rasul dari kalangan manusia lelaki. Orang-orang Kristian mendakwa fakta ini adalah salah kerana terdapat juga nabi-nabi yang diutuskan di kalangan wanita.
- 6) Orang-orang Kristian mempertikaikan mukjizat Nabi Isa *alayhissalam* yang dirakamkan dalam SĒrah Maryam ayat 29-33. Mukjizat tersebut ialah kemampuan baginda berkata-kata ketika masih bayi (al-JÉÍÐ, 1991: 303-306).

Soalan-soalan yang ditimbulkan oleh penganut Kristian kesemuanya bertujuan mempersoalkan kebenaran al-Qur'an. Oleh yang demikian, penulisan al-JÉÍÐ dalam *al-Radd alĒ al-NaÍrĒ* adalah satu respon balas kepada persoalan yang berbentuk provokatif orang-

orang Kristian terhadap masyarakat Islam. Justeru, al-JÉÍÐ tidak memberi respon secara langsung terhadap kesemua persoalan yang diutarakan, sebaliknya memilih menjawab persoalan-persoalan yang membuka ruang kepadanya untuk mempertikaikan doktrin agama Kristian dan keabsahan Bible yang menjadi sumber rujukan utama penganut Kristian.

Oleh yang demikian, boleh disimpulkan bahawa karya al-JÉÍÐ adalah berbentuk polemik yang bertujuan mengutarakan hujah-hujah yang mendedahkan kelemahan agama Kristian. Dalam karyanya ini, al-JÉÍÐ didapati telah mengutarakan tiga tema utama berkaitan Kristian iaitu [1] Persepsi masyarakat Islam terhadap penganut Kristian, [2] Doktrin dan sistem kepercayaan agama Kristian, [3] Amalan keagamaan penganut Kristian pada zamannya.

Persepsi Masyarakat Islam Terhadap Penganut Kristian

Menurut al-JÉÍÐ, masyarakat Islam bersikap lebih mesra terhadap penganut Kristian berbanding penganut agama-agama lain terutamanya penganut agama Yahudi. Al-Jahiz mengemukakan beberapa faktor yang menyumbang kepada sikap umat Islam ini iaitu, [1] Pemahaman umat Islam terhadap ayat 82 dari Surah al-MÉ'idah, [2] Perlindungan Raja NajÉshÊ kepada para sahabat Nabi Muhammad *sallallÉhu Ñalayhi wasallam* yang berhijrah ke Habshah, [3] Keadaan sosio-ekonomi penganut Kristian yang lebih baik.

1) Pemahaman umat Islam terhadap ayat 82 Surah al-MÉi'dah.

Menurut al-JÉÍÐ, umat Islam secara umumnya teruja dengan pujian Allah *subhÉnahu wataÑÉÉÉ* terhadap penganut Kristian yang bermaksud:

Demi Sesungguhnya Engkau (Wahai Muhammad) akan dapati manusia Yang keras sekali permusuhannya kepada orang-orang Yang beriman ialah orang-orang Yahudi dan orang-orang musyrik. dan Demi Sesungguhnya Engkau akan dapati orang-orang Yang dekat sekali kasih mesranya kepada orang-orang Yang beriman ialah orang-orang Yang berkata: "Bahawa Kami ini ialah orang-orang Nasrani" Yang demikian itu, disebabkan ada di antara mereka pendita-

pendita dan Ahli-ahli ibadat, dan kerana mereka pula tidak berlaku sombong. [Al-Ma'idah: 82].
(Salman, 2011:

2)Perlindungan Raja Najashi terhadap para sahabat Nabi Muhammad sallallÉhu Ñalayhi wasallam.

Ketika tekanan dan penindasan musyrikin Quraisy makin memuncak, Nabi Muhammad *sallallÉhu Ñalayhi wasallam* telah memerintahkan beberapa orang sahabat yang diketuai oleh JaÑfar bin AbË ÙÉlib untuk berhijrah ke Habsyah. Pemerintah Habsah ketika itu, Raja Najashi yang masih beragama Kristian telah menyambut mereka dengan baik, malah telah menolak tawaran hadiah dari utusan Mekah yang meminta baginda mengembalikan orang-orang Islam ke Mekah. Insiden ini telah tertanam teguh dalam pemikiran umat Islam sehingga mendorong mereka memandang penganut Kristian lebih mulia berbanding orang-orang Yahudi dan penganut agama-agama lain.

3)Keadaan sosio-ekonomi penganut Kristian.

Terdapat ramai di kalangan penganut Kristian yang menduduki jawatan-jawatan penting dalam kerajaan Bani Abbasiah, contohnya JurjÊs bin YakhtishuÑ yang merupakan doktor peribadi kepada Khalifah al-MansËr, Ibn BaïrÊq dan YËÍannÉ bin IsÍÉq telah berkhidmat sebagai penterjemah rasmi kerajaan di bawah pemerintahan al-MakmËn (Shahin, t.t: 34, 46). Keadaan ini menyebabkan penganut Islam lebih memandang tinggi orang-orang Kristian berbanding penganut-penganut agama lain, terutamanya orang-orang Yahudi yang menurut al-JÉÍiÐ, kebanyakan mereka bekerja sebagai buruh kasar (Salman, 2011:49-57).

Doktrin dan sistem kepercayaan agama Kristian

Antara isu-isu berkaitan doktrin agama Kristian yang diutarakan oleh al-JÉÍiÐ ialah, [1] Penafian penganut Kristian terhadap mukjizat Nabi Isa ÑalayhissalÉm sewaktu kecil, [2] Status Ketuhanan Nabi Isa ÑalayhissalÉm, [3] Konsep hukuman dunia dan akhirat dalam agama Kristian.

1)Penafian penganut Kristian terhadap mukjizat Nabi Isa ÑalayhissalÉm

Menurut al-JÉÍÐ, penganut Kristian pada zamannya tidak mempercayai mukjizat Nabi Isa ÑalayhissalÉm yang mampu bercakap ketika masih bayi. Peristiwa ini dirakamkan oleh Allah dalam Surah Maryam ayat 29-33 .Penganut Kristian mendakwa bahawa bukti kepalsuan kisah ini ialah kitab-kitab suci mereka iaitu Injil Luke, Injil John, Injil Matthew dan Injil Mark tidak pernah meriwayatkannya. Al-JÉÍÐ sebaliknya berhujah dan menegaskan bahawa kisah mukjizat Nabi Isa ÑalayhissalÉm tidak ditemui kerana telah berlaku penyelewengan dalam kesemua Injil –Injil tersebut. Antara bukti-bukti penyelewengan tersebut menurut al-JÉÍÐ ialah percanggahan riwayat-riwayat dalam Injil tentang Nabi Isa ÑalayhissalÉm. Selain itu al-JÉÍÐ juga mengkritik orang-orang Kristian yang mempertahankan hujah mereka dengan mengatakan mukjizat Nabi Isa ÑalayhissalÉm ini tidak benar kerana orang-orang Yahudi dan Majusi tidak pernah meriwayatkannya dalam kitab-kitab suci agama mereka. Beliau menegaskan bahawa adalah tidak logik untuk menjangkakan mukjizat Nabi Isa ÑalayhissalÉm boleh ditemui di dalam kitab-kitab mereka kerana sejak awal lagi mereka tidak pernah beriman kepada baginda.

2) Status ketuhanan Nabi Isa ÑalayhissalÉm

Al-JÉÍÐ menjelaskan bahawa orang-orang Kristian pada zamannya yang terdiri daripada penganut Kristian aliran Jacobite, Melkite dan Nestoriate semuanya mendakwa Isa adalah anak tuhan. Al-JÉÍÐ mengemukakan hujah seandainya Isa adalah tuhan kerana dilahirkan tanpa ayah, Nabi Adam ÑalayhissalÉm pada hakikatnya adalah lebih patut dianggap sebagai anak tuhan kerana tidak mempunyai ibu dan ayah. Selain itu, al-JÉÍÐ mempersoalkan keistimewaan Nabi Isa ÑalayhissalÉm berbanding manusia lain sehingga boleh diangkat menjadi tuhan. Ini kerana, menurut al-JÉÍÐ, Nabi Isa ÑalayhissalÉm juga sama tabiat dan sifatnya seperti manusia lain yang makan, minum dan melakukan segala perkara lain yang dilakukan oleh manusia biasa.

3) Konsep hukuman dunia dan akhirat menurut penganut Kristian

Al-JÉÍÐ membangkitkan konsep hukuman terhadap kesalahan jenayah yang tidak wujud dalam agama Kristian. Berbeza dengan ajaran Yahudi, di mana menurut al-Jahiz, undang-undang jenayah seperti hukuman Qisas didapati direkodkan dalam kitab Taurat mereka. Al-JÉÍÐ juga menjelaskan bahawa penganut Kristian tidak mempercayai konsep pembalasan neraka bagi mereka yang melakukan dosa. Oleh yang demikian, beliau menegaskan bahawa ketiadaan hukuman tertentu terhadap pesalah jenayah dan pembalasan neraka mendorong berlakunya huru-

hara dalam masyarakat kerana manusia tidak takut melakukan kesalahan jenayah dan perbuatan dosa (Salman, 2011:58-77).

Amalan keagamaan penganut Kristian

Antara amalan keagamaan golongan agamawan Kristian yang dijelaskan al-JÉlíÐ dalam *al-Radd ÑalÉ- al-NaÎÉrÉ* ialah amalan pertapaan oleh sebahagian mereka dengan cara mengasingkan diri ke biara untuk beribadat . Mereka juga mengelakkan diri daripada memakan daging dan berkahwin. Selain itu, al-Jahiz turut mengkritik keengganan penganut lelaki Kristian melakukan amalan berkhatan dan menggauli isteri mereka sekalipun dalam keadaan menstruasi (Salman, 2011:77-80).

Penutup

Penelitian terhadap karya *al-Radd ÑalÉ- al-NaÎÉrÉ* menyimpulkan bahawa al-JÉlíÐ mengemukakan doktrin dan ajaran Kristian dalam bentuk polemik yang bertujuan menimbulkan persepsi negatif umat Islam terhadap agama Kristian. Corak penulisan al-JÉlíÐ ini didorong oleh sikap defensif beliau terhadap kekeliruan umat Islam lanjutan interaksi dan dialog mereka dengan masyarakat Kristian.

Dalam *al-Radd ÑalÉ- al-NaÎÉrÉ*, al-JÉlíÐ menggambarkan kondisi masyarakat Kristian yang hidup bebas dalam sebuah masyarakat dan negara yang dikuasai oleh pemerintah Islam. Orang-orang Kristian bukan sahaja dibenarkan menjawat jawatan penting dalam kerajaan, bahkan mereka bebas mengamalkan agama mereka dan berdialog dengan masyarakat Islam sekalipun yang menyentuh isu-isu yang sensitif seperti kebenaran al-Qur'an dan seumpamanya.

Isu-isu yang dibangkitkan al-JÉlíÐ sebahagiannya masih dominan dalam dialog antara agama di zaman kontemporari terutamanya isu berkaitan ketuhanan Nabi Isa *alayhissalam*, ketulenan Bible yang menjadi sumber agama Kristian, dan amalan-amalan Nabi Isa *alayhissalam* seperti berkhatan yang tidak diamalkan lagi oleh penganut Kristian. Kelihatannya, isu-isu ini masih relevan dan menjadi topik hangat yang sentiasa mendominasi dialog Islam dan Kristian.

Bibliografi

- Al-JÉÍĎ, AbĒ ŃUthmĒn ŃAmr ibn MaĀbĒb.1991. *Al-Radd ŃalĒ al-NaĀĒrĒ*. Ed. ‘Abd al-SalĒm MuĀammad HĒrĒn. BayrĒt: DĒr al-JĒl.
- Al-MasŃĒdĒ, Abi al-Hasan ŃAlĒ bin al-Husayn, *MurĒj al-Dhahab wa MaŃĒdin al-Jawhar*, ed. MusĀafĒ al-Sayyid. Al-Maktabah al-Waqfiyyah. Vol.4.
- Al-RĒmĒ, YĒqĒt al-HamawĒ, *MuŃjam al-UdabĒ’ IrshĒd al-ArĒb ilĒ MaŃrifat al-AdĒb*, ed. ĀsĒn ŃAbbĒs. BayrĒt: DĒr al-Gharb al-IslĒmĒ.
- Al-Sam’ani, Abi Sa’ad ‘Abd al-Karim bin Muhammad bin Mansur. 1998. *Al-AnsĒb*. Ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir ‘AĀo. BayrĒt: DĒr al-Kutub al- ‘Ilmiyyah. Vol. 2
- Al-Sharqāwī, MuĀammad ŃAbdullah. 1984. *Al-Mukhtār fi al- Radd Ńala al-NaĀrā ma’a Dirāsah TaĀĀliyyah TaqwĒmiyyah*. Al-Qāhirah: Dār Al-ŃoĀwah.
- Fluehr- Lobban, Carolyn. *Islamic Society in Practice*. University Press of Florida.1994.
- Goddard, Hugh, *Muslims perceptions of Christianity*. London: Grey Seal Books.
- Goddard, Hugh. 2000. *A History of Christian Muslim Relations*. Cambridge: Edinburgh University Press.
- Ibn al-Nadim, Abu ‘l-Faraj Muhammad Ibn Ishaq. 1998.*The Fihrist*, ed., Trans. By Bayard Dodge.(Chicago: Kazi Publications.
- Jabr, JamĒl, *Al-JÉÍĎ FĒ HayĒtihĒ wa AdabihĒ wa FikrihĒ*. DĒr al-KitĒb al-LubnĒnĒ.
- Kamaruzaman, Kamar Oniah. *Early Muslim Scholarship in Religionswissenschaft*. Kuala Lumpur: International Islamic University Malaysia. 2003.
- Khafaji, Muhammad ‘Abd al-Mun’im. 1973. *AbĒ UthmĒn al-JÉÍĎ*. BayrĒt: DĒr al-KitĒb al-BannĒnĒ.

- KhallikÉn, AbÊ al-‘AbbÉs Ahmad bin Muhammad bin IbrÉhÊm bin AbÊ Bakr. 1998. *WafayyÉt al-‘AyÉn wa AnbÉ’ AbnÉ’ al-ZamÉn*. Ed. YËsuf ‘AlÊ ÙawÊl. (BayrËt: DÉR al-Kutub al-ÑIlmiyyah).
- N.A. Newman. 1993. *The Early Muslim- Christian Dialogue: a Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632 – 900 A.D)*. Translation with Commentary. (USA: Interdisciplinary Biblical Research Institute).
- ÑAtwi, FawzÊ. 1992. *Al-JÉÍÐ Dairat MaÑrif ÓÍrihÊ*. BayrËt: DÉR al-Fikr al-ÓrabÊ.
- Richard Thomas, David. 1983. *Anti-Christian Polemic in Early Muslim Theology*. Unpublished Thesis. The British Library Lending Division.
- Salman Zainal Abidin. *Al-JÉÍÐ’s Views on Christianity with Special Reference to al-Radd ÑalÉ al-NaÍÉrÉ*. Tesis Sarjana: International Islamic University Malaysia. 2003.
- Sharpe, Eric J. *Comparative Religion, A History*. 1st ed. London: Gerald Duckworth and Company Ltd. 1975.
- ShÉhÊn, Hasan ÑAbd al-Nabiyy IbrÉhÊm, *Ahl al-Dhimmah fi BilÉd al-ShÉm wa al-JazÉrah KhilÉl al-ÑAsr al-ÑAbbÉsÊ al-Awwal*. (Unpublished PhD Thesis).